

**ТВОРЧАСЦЬ МЯЛЕЦІЯ СМАТРЫЦКАГА  
ЯК ВЫЯВА БЕЛАРУСКА-ЎКРАЇНСКІХ ГІСТОРЫКА-  
КУЛЬТУРНЫХ УЗАЕМААДНОСІН:  
НЕАБХОДНАСЦЬ СУЧАСНАГА ПОГЛЯДУ**

Мялецій Сматырыцкі (свецкае імя Максім) – знакаміты дзеяч канца XVI – першай трэці XVII ст. Большая частка яго жыцця звязаная з Беларуссю. Таму творчасць М. Сматырыцкага – неад’емная частка гісторыі беларускай старажытнай літаратуры. Аднак Сматырыцкі нарадзіўся на тэрыторыі Украіны, часткова яго «паслужны спісак» звязаны з украінскай рэчаіснасцю, таму ўкраінскія даследчыкі лічаць яго прадстаўніком украінскай культуры.

Сматырыцкі жыў і працаваў у той час, калі большая частка зямель Украіны і амаль уся Беларусь -- пасля Люблінскай уніі, аб’яднання ў 1569 г. Вялікага Княства Літоўскага з Польскім Каралеўствам – уваходзілі ў федэратыўную дзяржаву Рэч Паспалітую. Як справядліва адзначаюць беларускія гісторыкі М. Кошалеў, Т. Папоўская, у гэты перыяд сярод украінцаў і беларусаў «на грунце веры адбывалася сумяшчэнне і ўзаемадапаўненне рэлігійнай і этнічнай самасвядомасці... Рэфармацыя, у пэўнай ступені каталіцкая і уніяцкая цэрквы, садзейнічалі запазычанню вядучых форм польскай і заходнееўрапейскай культуры, пашырэнню новых культурных павеваў у Беларусі і ва Украіне. Адначасова яны ўступалі ў складанае ўзаемадзеянне з мясцовымі культурнымі традыцыямі, што, разам з умацаваннем палітычнага саюзу феадалаў ВКЛ і Польшчы, невіроўкай іх культурна-моўных і іншых рысаў, прыводзіла да разрастання сацыяльных канфліктаў, якія, уцягваючы розныя слаі насельніцтва, суправаджаліся дэінтэграцыяй этнакультурнай агульнасці, што нараджала глыбокія змены ў культурным, моўным, царкоўна-рэлігійным жыцці як беларускага, гэтак і ўкраінскага народаў» [1, с. 54].

Агульнапрызнана, што станаўленне нацыянальнай самасвядомасці ўкраінцаў (у тым ліку і праз тую акалічнасць, што ўкраінскае насельніцтва было, у параўнанні з беларускім, большае колькасца) адбывалася даволі інтэнсіўна. Зыходзячы з гэтага, некаторыя ўкраінскія вучоныя і сёння схільныя бачыць у працэсах тагачаснага культурнага развіцця на агульнай дзяржаўнай тэрыторыі найперш выявы ўкраінскасці, а часам і толькі ўкраінскасці. Так, нават мову Статутаў Вялікага Княства Літоўскага нашы суседзі схільныя лічыць стараўкраінскай, не ўлічваючы канкрэтнай афіцыйна замацаванай і навукова выверанай пазіцыі беларускіх філолагаў пра выразны старабеларускамоўны характар названых дакументаў. Такая сітуацыя патрабуе глыбейшага аб’ектыўнага навуковага асэнсавання. Відавочнай становіцца і неабходнасць пэўнай карэкціроўкі ў ацэнцы дзейнасці Мялеція Сматырыцкага

Не закранаючы праблему «нацыянальна-культурнай прапіскі» Мялеція Сматырыцкага, адзначым, што з украінскага боку для даследвання жыцця і

творчай дзейнасці святара і пісьменніка зроблена вельмі многа. Ад украінскіх навукоўцаў можна запазычыць асобныя ўдакладненні біяграфіі Сматрыцкага. У Беларусі прынята лічыць датай нараджэння Сматрыцкага 1572 г., ва Украіне не без падставы пазначаюць яго жыццё 1575 – 1634 гадамі, месцам нараджэння гіпатэтычна, побач з мястэчкам Смотричам, лічыцца горад Камянец-Падольскі Хмяльніцкай вобласці [3, с. 499 – 500]. Ва ўкраінскай навуковай літаратуры сёння сцвярджаецца, што ў 1615 – 1618 гг. Сматрыцкі выкладаў царкоўна-славянскую і лацінскую мовы ў новастворанай Кіеўскай брацкай школе. Быў рэктарам гэтай навучальнай установы ў 1619 – 1620 гг. Са свайго боку, падкрэслім, што, знаходзячыся ў Кіеве, Сматрыцкі не парываў сувязей з беларускай грамадскасцю. І гэта не магло не адбіцца на яго ментальнасці, не паўплываць на разгортаванне яго далейшага жыццёвага шляху. У 1620 г. Сматрыцкі быў высвечаны ў Кіеве на архіепіскапа Полацкага, Віцебскага і Мсціслаўскага. Апошнія гады жыцця Сматрыцкага звязаны з Палесем: ён настояцель Дэрманскага Троіцкага манастыра, там і пахаваны.

Нягледзячы на тое, што ад часу дзейнасці Мялеція Сматрыцкага мінула каля 400-х гадоў, ён усё яшчэ недастаткова ацэнены і ва Украіне, і ў Беларусі. Так, знакамітыя ўкраінскія вучоныя І. Франко, М. Грушэўскі лічылі, што імкненне Сматрыцкага да вырашэння рэлігійных праблем пашкодзіла яму як пісьменніку. Яны не зусім адэкватна зразумелі адметнасці культурнага, царкоўна-рэлігійнага жыцця беларусаў, не адчулі «балючага нерву» пісанняў Сматрыцкага. З катэгарычнасцю іх высноў нельга пагадзіцца. Больш аб'ектыўнымі ў даследаванні Сматрыцкага выявілі сябе сучасныя ўкраінскія вучоныя П. Ярэменка, М. Сулыма. У працы П. Ярэменкі падаюцца асобныя дадатковыя штрыхі біяграфіі Сматрыцкага. Дзякуючы яму даведваемся, што асобай Сматрыцкага цікавіўся прафесар Львоўскага ўніверсітэта Кірыла Студзінскі, курсы лекцый якога, дарэчы, слухала на пачатку ХХ ст. у Львоўскім ўніверсітэце беларуская паэтэса-рэвалюцыянерка Цётка. У 1930-х гг. Студзінскі напісаў п'есу «Дві зорі», у цэнтры сюжэту якой «няздзейснае» каханне Сматрыцкага, прыняцце ім манаскага пострыгу...

Зразумела, нельга не бачыць, што і ў Беларусі шмат зроблена для вывучэння творчай спадчыны Сматрыцкага. Так, сярод найбольш значных прац неабходна назваць манаграфіі А. Пракошынай «Мелетий Смотрицкий» (1966) і У. Кароткага «Творческий путь Мелетия Смотрицкого» (1987). Беларускі чытач сёння можна карыстацца часопісным варыянтам беларускамоўнага перакладу знакамітага «Трэнаса» (1610) М. Сматрыцкага ў выкананні У. Кароткага: арыгінал, як вядома, створаны на польскай мове. Урыўкі з «Трэнаса» падаюцца ў «Анталогіі даўняй беларускай літаратуры ХІ – першай паловы ХVIII ст.» у перакладзе А. Бразгунова. Тут жа змешчана на мове арыгінала прадмова да «Граматыкі славенскай» Сматрыцкага і, са скарачэннямі, яго «Казанне на чесный погреб ... Леонтия Карповича». Усе пададзеныя ў «Анталогіі даўняй беларускай літаратуры» творы былі напісаны Сматрыцкім у перыяд яго праваслаўнага вераспавядання.

Першыя выступленні Сматрыцкага, у тым ліку і згаданы «Трэнас», былі натхнёныя ідэяй пераемнасці праваслаўнай веры, якую ён лічыў традыцыйна артадаксальна адзінай для беларусаў і ўкраінцаў з часу прыняцця хрысціянства ў Кіеўскай Русі. Аднак нарастанне канфліктаў у адносінах паміж вернікамі розных канфесій, трагічнасць сутыкненняў паміж імі прымусіла Сматрыцкага да пошукаў кампрамісных падыходаў да праблем веравызнання ўласнага народа. У прыватнасці, на зрухі ў яго ментальнасці як праваслаўнага пастыра паўплывалі трагічныя падзеі, калі быў забіты ў Віцебску уніяцкі архіепіскап Іасафат Кунцэвіч. Сматрыцкі, які быў прызначаны ў 1620 г. Полацкім, Віцебскім і Мсціслаўскім праваслаўным архіепіскапам, палічыў, што яго служба не прынесла жаданага міру і толькі паспрыяла трагічнаму абвастрэнню сітуацыі ў краі. Ён паспрабаваў быць прагнастычным, шукаючы кампрамісныя падыходы да вырашэння канфесійных пытанняў у родным краі. Творчасць Сматрыцкага перыяду яго пераходу ва уніяцтва застаецца, па сутнасці, недаступнай сучаснаму чытачу, ды і медыявісты не вельмі імкнуцца да яе ўсеахопнага паўнаwartаснага разгляду. Асцярожна характарызуецца і яго «Апалогія перэгрынацыі». Поўная назва першадруку – «*Apologia peregrinaczej do krajow wschodnich Meliciusha Smotrickiego R. P. 1623 i 1624 obchodzonej przez falszywa bracia slownie i na pismie spotwarzonei do przezacnego narodu ruskiego obojogo stanu duchownego i swieckiego sporządzona i podana*» (1628). Названую працу можна лічыць цэнтральным творам другога перыяду творчасці Сматрыцкага. Надрукавана яна была ў Львове на польскай мове ў перакладзе Касіяна Саковіча. Тэкст «Апалогіі» для беларусаў і па сённяшні дзень застаецца невядомым, увядзенне яго ў корпус саражытнабеларускіх тэкстаў – вельмі надзённая задача. Адзначым таксама, што цікавыя вынікі можа даць аналіз «Апалогіі» у кантэксце паломніцкай літаратуры Беларусі. Гэта пытанне таксама чакае свайго даследчыка.

Варыяцыямі на тэмы «Апалогіі» споўнены і наступныя творы Сматрыцкага. Сярод іх «*Paraenesis abo paromnienie*» – «Угаворванне» (Кркаў, 1629), «*Exethesis abo expostatulatia to est rosprawa miedzy Apologia y Antidotem*» – «Экзэтэзіс, альбо развенчванне, г. зн. Спрэчка між «Апалогіяй» і «Антыдотумам» (Львоў, 1629) і інш. Занепакоенасць бяспраўнасцю праваслаўя ў Сматрыцкага нарасталася паступова. Ён, які прызнаў адметнасці паміж праваслаўем і каталіцызмам неістотнымі, задумвае напісаць новы «Катэхізіс». Меркаванні Сматрыцкага мелі сваю логіку. Яго «Граматыкі славенския правильное синтагма», што была надрукава ў Еўі пад Вільняй у 1619 г., мела ўніверсальны характар і была прынята многімі славянамі. «Граматыка» Сматрыцкага з'явілася першым найбольш поўным курсам царкоўна-славянскай мовы. Сматрыцкі здзейсніў кодафікацыю царкоўна-славянскай мовы ўсходнеславянскай рэдакцыі, што зрабіла яе аднолькава прыдатнай і блізкай для ўсіх славянскіх народаў, якія карысталіся царкоўна-славянскай мовай. Сваёй канструктыўнасцю «Граматыка» захапіла і лацінамоўны свет. Многія вучоныя XVII – XVIII ст., як выказаўся чэх Ё. Добраўскі, «ішлі слядамі Мялеція». У адпаведнасці з гэтым, Сматрыцкі

верыў у тое, што і яго «Катэхізіс» атрымае «аб'яднаўчы» статус, зможа задаволіць і праваслаўных, і уніятаў. Зрэшты, Сматрыцкі лічыў, што сама дзяржава Рэч Паспалітая ўяўляе сабою прыклад тэрытарыяльна-адміністрацыйнай уніі.

Заўважым пры гэтым, што гісторыкі беларускай літаратурнай мовы павінны быць зацікаўлены ў аб'ектыўным высвятленні моўных асаблівасцей творчай спадчыны Сматрыцкага. Бо нават мова тэкстаў «Граматыкі», якія месцілі элементы так званай «простай мовы», давала магчымаць звяртацца да выдання і праваслаўнай, і грэка-каталіцкай царкве. Украінскія вучоныя, якія старажытны перыяд літаратурнага працэсу даследуюць вельмі рупліва, тэкстамі Сматрыцкага карыстаюцца даволі шырока. На Украіне прыцягваюць да аналізу і прыжыццёвыя выданні Сматрыцкага, і выданні яго твораў у далёкіх заходнееўрапейскіх краінах, яго тэксты змешчаны ў шматлікіх анталагічных зборніках украінскай даўняй літаратуры. Уважлівае прачытанне тэкстаў Сматрыцкага дазваляе знаходзіць у іх «украпленні» жывой народнай гаворкі, нават прыклады народных фразеалагізмаў, пачэрпнутыя з моўнай практыкі простага мясцовага насельніцтва.

Беларускія медыявісты пакуль што, аналізуючы жыццёвы шлях Сматрыцкага, не выкарысталі ўсе магчымасці, якія можа даць матэрыял украінскага кантэксту. Каб зразумець душэўныя пакуты Сматрыцкага, неабходна ўлічыць усе падыходы да вырашэння аналагічных праблем канфесійнага характару ва Украіне. Найперш варта падкрэсліць, што ў лёсе Сматрыцкага велізарную ролю адыгралі тыя людзі, якія, як і Сматрыцкі, вучыліся ў Астрогу. Выхаванцамі ж Астрожскай акадэміі, дзейнасць якіх выразна пазначылася на развіцці гісторыі Украіны, былі і Іоў Барэцкі, і Пятро Канашэвіч-Сагайдачны, і браты Налівайкі. Барэцкі і яго акружэнне, у якое пэўны час уваходзіў і Саковіч, былі занепакоены станам праваслаўя, яны знаходзіліся ў пошуках спосабаў дасягнення паразумення паміж праваслаўнымі, католікамі, грэка-католікамі, імкнуліся да ўзмацнення сувязей паміж Украінай і Беларуссю. Як падкрэсліў украінскі даследчык П. Ярэменка, «у іерархічных вярхах кіеўскай мітраполіі сур'ёзна задумваліся над праектамі навядзення мастоў паміж украінска-беларускім праваслаўем і уніяй з мэтай кампраміснага рашэння праблемы царкоўнага расколу – шляхам адпаведнага саборнага рашэння ці шляхам стварэння асобнага ўкраінска-беларускага патрыярхату з аўтаномнай уладай» [5, с. 105].

Сёння прынцыпова важна адзначыць менавіта тое, што Сматрыцкі ў сваім павароце да уніі не быў адзінокай. І кіеўскі мітрапаліт Іоў Барэцкі, а разам з ім і Пятро Магіла, архімандрыт Кіева-Пячэрскай лаўры, пачалі схіляцца да думкі пра еднасць з уніятамі. Гэтай тэме былі прысвечаны Навагрудскі сабор 1624 г., цяжнейшая сустрэча староннікаў паразумення ў 1627 г., сабор у Гарадцы 1628 г. [2, с. 543 -- 544]. Пра канкрэтную працу Барэцкага над пошукамі аб'яднаўчых аргументаў напіша і сам Сматрыцкі («Пратэстацыя»). Усё гэта сведчыць пра тое, што думкі пра унію не былі спантаннымі. Яны нараджаліся і афармляліся даволі доўга і не былі праявай легкадумнасці ці адступніцтва ў імя асабістых выгод. Такім чынам, папрокі

Сматрыцкаму-уніату ў «здрадзе», «рэнегатстве», якія выказвалі ранейшыя даследчыкі, сёння, відавочна, паўтараць не мае сэнсу. Пры гэтым неабходна яшчэ раз падкрэсліць, што на лёсе Сматрыцкага пазначыліся не толькі агульныя з кіеўскімі вярхамі ідэі, але і пэўныя адрозненні ў іх поглядах.

Пра ўласную гісторыю ўкраінцы пішуць шмат. Яны даследуюць усе акалічнасці таго складанага і лёсавызначальнага для ўкраінскага народу часу. У гэтым плане вельмі каштоўнымі з'яўляюцца даследаванні, накіраваныя на дзейнасць Кіева-Магілянскай акадэміі. Знаёмства з вынікамі навуковых адкрыццяў украінцаў раскрывае тую атмасферу, якая складвалася вакол кіеўскіх іерархаў. Прама і ўскосна такія працы могуць дапамагчы беларускім навукоўцам высветліць старонкі свайго мінулага, праліць святло на складанасць ва ўзаемадачынненнях культурна-рэлігійных дзеячаў часу, паказаць, у прыватнасці, як адбывалася разыходжанне Сматрыцкага і Барэцкага. Гэтыя пытанні сёння патрабуюць спецыяльнай увагі з боку як беларускіх гісторыкаў, так і літаратуразнаўцаў.

У межах гэтай публікацыі лічым магчымым спыніцца толькі на адным вельмі істотным моманце, закрануць пытанне «украінскае казацтва і Беларусь». Як вядома, Сматрыцкі ў свой кіеўскі перыяд жыццядзейнасці, перыяд адданасці праваслаўю, зыходзіў выключна з даўнярускай агульнасці славян. Відавочна, далейшае паглыбленне Сматрыцкага ў беларускую рэчаіснасць пасля 1620-х гадоў не магло не прымусіць яго засяродзіцца на культурна-гістарычных адметнасцях краю. Сярод іншага, трэба думаць, Сматрыцкі не мог не заўважыць неадназначнага стаўлення беларусаў да казацкага руху. Для ўкраінцаў казацкае войска было надзейнай апорай праваслаўя. Сярод украінцаў праз казацтва замацоўвалася ідэя праваслаўя, на тэрыторыі ж Вялікага Княства Літоўскага казацкія войны не заўсёды знаходзілі адназначную патрымку. Так, рашучыя дзеянні Севярына Налівайкі агнём і мячом адстойваць праваслаўе на Валыні далі падставы ўкраінцам сваю праваслаўную царкву называць «налівайкаўскай». Паказальна, што ў Беларусі названы герой аўтарытэтам не карыстаўся. Сматрыцкі не мог не сачыць за рагортваннем падзей. Асобныя казацкія атрады зарэкамендоўвалі сябе на беларускай тэрыторыі адмоўна, успрымаючы беларускае насельніцтва «выключна як крыніцу здабычы, падваргалі жорсткаму гвалту, што, натуральна, не спрыяла ўмацаванню даверу паміж народамі, паслабляла адзінства беларусаў і ўкраінцаў» [1, с. 56]. Казацкія вярхі не звярталі ўвагу на этнакультурную, моўную адметнасць беларускага насельніцтва, што знойдзе свой адбітак нават у дзейнасці Багдана Хмяльніцкага. Гетман у сваіх планах аб'яднання Левабярэжнай і Правабярэжнай Украіны прэтэндаваў на ўключэнне ў іх склад паўднёвай і ўсходняй часткі Беларусі, што, па сутнасці, павінна было ўяўляць сабою «інкарпарацыю беларускіх зямель у склад украінскай дзяржавы» [1, с. 56].

«Перспектыва казацка-сялянскай антыфеадальнай і антышляхецкай вайны не прываблівала пісьменніка. Ён не верыў у яе прагрэсіўнасць і магчымасці», – адзначаюць і ўкраінскія даследчыкі [5, с. 130]. Трэба прызнаць, што Сматрыцкі нідзе ў сваіх творах адкрыта не выступае з

крытыкай ўкраінскага казацтва. Праўда, у творах перыяду пасля здзяйснення паломніцтва ў Канстанцінопаль і Іерусалім, у ліставанні гэтага часу трапляюцца асобныя намёкі на непаразуменні паміж Сматрыцкім і казацкай вярхушкай. Тое ж, што Сматрыцкі ніколі не вёў спецыяльнай гутаркі пра казацтва і ў станоўчым плане, можна ўспрымаць як свядомае замоўчванне пытання, як своеасаблівы дыпламатычны прыём.

Падагульняючы тэму канфесійнага супроцьстаяння на землях украінцаў і беларусаў у XVI – XVII ст., адзначым, што ў навейшых падыходах да высвятлення гэтай праблемы назіраюцца тэндэнцыі да аб’ектыўнага іх высвятлення. Нават украінскія навукоўцы вымушаны прызнаць, што «Україна станам на XVIII ст. не была адзінай у царкоўным плане – тры чвэрці яе насельніцтва ўваходзілі да уніяцкіх дыяцэз... Грэка-каталіцкая царква, якая стала правадніком пэўных заходніх кантрэфармацыйных уплываў, пры гэтым рупліва аберагала абрадавую старажытнасць» [4, с. 108]. Новымі падыходамі да унійнага пытання адзначаны выданні зборнікаў даследаванняў, якія выйшлі ў Мінску і Брэсце да 400-годдзя Брэсцкай уніі. Што датычыць самога Сматрыцкага, то, зрэшты, вельмі па-сучаснаму гучыць і даўнейшае выказванне П. Ярэменкі: «Справядлівасць патрабуе падкрэсліць, што аргументуючы канцэпцыі уніі, Сматрыцкі ўсведамляе яе не як фактар асіміляцыі з католікамі, не як здраду нацыянальных традыцый «русінаў», а як фактар паратунку для беларусаў і ўкраінцаў ад (як здавалася Сматрыцкаму) непазбежнай пагібелі» [5, с. 132].

Такім чынам, пра Сматрыцкага можна гаварыць як пра трагічны сімвал эпохі. Як патрыёт, ён імкнуўся да «прымірэння Русі з Руссю». Знаходжанне паміж Украінай і Польшчай падказвала Сматрыцкаму неабходнасць прыняцця «цэнтрысцкай» пазіцыі. «Нельга не пабачыць у добрых намерах аўтара «Апалогіі» жадання прызнасці і садружнасці між хрысціянскімі народамі ў інтарэсах абароны веры і арганізацыі супраціву ад навалы турэцкай агрэсіі. Але ўсё гэта выглядала звычайнай утопіяй гуманіста» [5, с. 110]. Сапраўды, як мысліцеля Сматрыцкага характарызуюць тыя рысы, якія былі ўласцівы заходнееўрапейскім гуманістам-утапістам. Як прадстаўнік беларускага краю, Сматрыцкі шукаў кампрамісныя рашэнні канфесійных пытанняў, а гэта дае нам падставы выказаць меркаванне, што прыняцце Сматрыцкім уніі можна разглядаць як узор талерантнасці.

#### Літаратура

1. Кошалеў М., Папоўская Т. Да пытання развіцця культурных узаемасувязей беларускіх і ўкраінскіх зямель у складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай // Украінський вимір. Вип. другий. Українсько-білоруські культурні зв'язки: історія і сучасність. Чернігів, 2009.
2. Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Коўна, 1926.
3. Німчук В. В. Смотрицкий Максим Герасимович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст.: Енциклопедичне видання. Київ, 2001.
4. Попович Мирослав. Григорій Сковорода: філософія свободи. Київ, 2008.
5. Яременко П. К. Мелетій Смотрицкий: Життя і творчість. Київ, 1986.

